

TANIL BORA • Cereyanlar

TANIL BORA 1963 Ankara doğumlu. İstanbul Erkek Lisesi'ni ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi'ni bitirdi. 1984-88 arasında haftalık haber dergisi *Yeni Gündem*'de gazetecilik yaptı. 1988'den beri İletişim Yayınları'nda araştırma-inceleme dizisi editörüdür. O zamandan beri kitap çevirmenliğiyle de meşguldür. 1993'ten 2014'e kadar üç aylık sosyal bilimler dergisi *Toplum&Bilim* dergisinin yayın yönetmenliğini yaptı. 1989'dan beri düzenli yazdığı aylık sosyalist kültür dergisi *Birikim*'in 2012'de yayın koordinatörlüğünü, 2016'da yayın yönetmenliğini üstlendi.

Ağırlıklı çalışma alanları, Türkiye'de siyasal düşünceler, özellikle sağ ideoloji ve milliyetçiliktir. Bu konularda yayımlanmış kitapları: *Devlet Ocak Dergâh - 1980'lerde Ülkücü Hareket* (Kemal Can'la birlikte - İletişim Yayınları, 1991), *Milliyetçiliğin Kara Baharı* (Birikim Yayınları, 1995), *Türk Sağının Üç Hali* (Birikim Yayınları, 1998), *Devlet ve Kuzgun - 1990'lardan 2000'lere MHP* (Kemal Can'la birlikte - İletişim Yayınları, 2004), *Medeniyet Kaybı- Milliyetçilik ve Faşizm Üzerine Yazılar* (Birikim Yayınları, 2006), *Türkiye'nin Linç Rejimi* (Birikim Yayınları, 2008), *Sol, Sinizm, Pragmatizm* (Birikim Yayınları, 2010).

İletişim Yayınları 2407 • Politika Dizisi 155

ISBN-13: 978-975-05-2118-8

© 2017 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1. BASKI 2017, İstanbul
2. BASKI 2017, İstanbul
3. BASKI 2017, İstanbul
4. BASKI 2017, İstanbul

EDITÖR Kerem Ünüvar

KAPAK Suat Aysu

UYGULAMA Hüsnü Abbas

DÜZELTİ Burçin Gönül

DİZİN Burçin Gönül - Emre Bayın

BASKI Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064

Litros Yolu, 2. Matbaacılar Sitesi, B Blok, 6. Kat, No: 4NB 7-9-11

Topkapı, 34010, İstanbul, Tel: 212.613 38 46

CILT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldrımı Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

TANIL BORA

Cereyanlar

Türkiye’de Siyasî İdeolojiler

Aksu'ya...

İÇİNDEKİLER

TEŞEKKÜRLER	15
SUNUŞ	19
BİRİNCİ BÖLÜM	
GEÇ OSMANLI ZİHNİYET DÜNYASI	23
KOPUŞ-DEVAMLILIK GERİLİMİNDE “İCAPÇILIK”	24
Modern siyaset düşüncesinin İslâmî dile tercümesi.....	24
Eklektisizm, ansiklopedizm, meslek-i icabî.....	27
BEKA KAYGISI, TELÂŞ, ACELE, ŞİDDET VE CELÂL	32
Devleti kurtarma kaygısı/devletin bekası.....	32
Alarmizm.....	36
“Ahlâkî bozukluğumuz...” ve fenn-i içtima.....	42
Ekonomi-politik fenni.....	48
DEVİRİM VE İTTİHATÇILIK	52
İnkılâp - 1908.....	52
İttihatçı zihniyeti.....	57
İKİNCİ BÖLÜM	
MODERNLEŞME, BATI VE BATICILIK	65
BATI ENDİŞESİ	67
Fazilet-melânet.....	67
Yüzeysel, taklitçi... ..	71
Japon modeli mitosu.....	74
Yeni Batı, ‘en’ Batı: Amerika.....	77
Kolay ve çabuk modernlik.....	81
“TOPYEKÛN” BATICILIK	83
Gülü dikenî.....	83

“Garp şimdi benim!”	85
Mavi Anadolu	88
Ekstra-Batılılık	90
Oryantalizm-oksidentalizm	94
Post-kolonializm ‘eksiği’ - bir mahrumiyet?	96
Hümanizm	97
Ataç: Evet, Batı Batı’dır, Doğu da Doğu	103
Trajik	106
Avrupa Birliği tartışmaları	109

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

KEMALİZM	119
MUSTAFA KEMAL: İKONOĞRAFI VE İDEOLOJİ	120
Mustafa Kemal ikonu	120
Mustafa Kemal’in düşünce dünyası	124
KEMALİST İDEOLOJİNİN UNSURLARI	129
Türk İnkılabı, miladi söylem	129
Cumhuriyet-demokrasi-devlet	132
Otoriter... totaliter?	139
Devlet halkçılığı	143
Laisizm	147
Kadın	153
KEMALİZMLER	156
İnönü, pragmatizm	157
Jakobenler	158
<i>Kadro</i>	159
Anti-emperyalizm	162
27 Mayıs ve sol-Kemalizm	164
Sağ-Kemalizm	166
Ordunun Atatürkçülüğü	170
KEMALİZMİN KRİZİ	176
Karşı devrim ve yozlaşma anlatısı	176
1990’lar, yeni Kemalizm ve 28 Şubat	179
Yeni bir Kemalizm?	185
Anti-anti-Kemalizm mi?	188

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MİLLİYETÇİLİK	195
MİLLİYETÇİLİĞİN MAYALANMA SÜRECİ	196
Şarkiyatçılar ve Rusyalılar	196
Pan-Türkizm, Turan	201
Kurucu babalar: Akçura ve Gökbalp	202
Türk Ocağı	205
Kuvvet ve milli kin	208

RESMÎ İDEOLOJİ OLARAK MİLLİYETÇİLİK.....	212
Kuruluşun psiko-politik çerçevesi.....	212
Yekcins, som.....	216
Öz Türk ve Kanun Türkleri.....	219
“Türkçeden gayrı lehçe konuşan bazı Türkler...”.....	222
Biyopolitika.....	226
Etno-.....	228
Öz Türkçe.....	233
“MÜSBET” MİLLİYETÇİLİK?.....	235
Vatandaş ve yurtseverlik.....	237
Sağda “müsbet” milliyetçilik.....	241
Vatan.....	242
MİLLİYETÇİLİĞİN POPÜLERLEŞMESİ.....	246
Kıbrıs, “istirdat” ve milliyetçiliğin popülerleşmesi.....	246
1990’lar ve 2000’ler: Milliyetçiliğin kara baharı.....	251
Ulusalçılık.....	258
Beyaz Türkler ve neoliberal yeni-milliyetçilik.....	263

BEŞİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇÜLÜK VE ÜLKÜCÜLÜK.....	271
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİ TÜRKÇÜLÜĞÜ.....	271
Rıza Nur.....	271
Göçmen Türkçüler ve kırılan pan-Türkist ümitler.....	273
Türkçü dergiler çığırı ve <i>Çınaraltı</i>	275
Atsız.....	278
1944 Davası.....	284
MİLLİYETÇİ POPÜLİZM VE ANTI-KOMÜNİZM.....	286
Serdengeçti: Milliyetçi popülizm.....	286
Anti-komünizm.....	290
MHP VE ÜLKÜCÜ HAREKET.....	297
Ülkücü ideoloji.....	298
Türkeş.....	301
Devlet.....	307
“Yaşasın devlet yıkılsın düzen”.....	310
Aleviler ve “Kanımız aksa da zafer İslâm’ın”.....	313
12 EYLÜL SONRASI: DEĞİŞİM VE DEVAMLILIK.....	316
12 Eylül travması ve Türk-İslâm ülkücülüğü söylemi.....	317
BBP kopuşu ve yeniden MHP.....	320
“Ben ne kadar Kürtsem...”.....	322
Yeniden Türkçüleşme.....	325
Pop-ülküçülük.....	328
Bahçeli MHP’si.....	330
Yeni ideolojik arayışlar.....	334

MUHAFAZAKÂRLIK	341
ERKEN CUMHURİYET DÖNEMİNDE MUHAFAZAKÂRLIK.....	342
Dergâh.....	343
MUHAFAZAKÂRLIĞIN MEŞREPLERİ, EKOLLERİ.....	353
Seçkincilik, nostaljizm, melankoli.....	353
Sosyoloji: Değişime milliyetçilikle mukayyet olmak.....	357
Tarih: Hamaset haznesi.....	361
Sosyal iktisat: Kapitalizm korkusu.....	366
ANADOLUCULAR.....	371
Anadoluculuğun mektepleri.....	371
Nurettin Topçu: Muhafazakâr devrimcilik, “hür totalitarizm”.....	377
MİLLİYETÇİ-MUHAFAZAKÂR TERKİP.....	383
Antisemitizm.....	383
“Devrimbaza” karşı... Peyami Safa.....	387
Milliyetçi-muhafazakâr terkip ve aydınlar.....	390
Cemil Meriç – irfan, umran.....	392
Milliyetçi-muhafazakârlığın bazı çatıları.....	395
’80 SONRASI - YENİ TERKİPLER.....	400
Devlet, 12 Eylül, Türk-İslâm Sentezi.....	401
Özal ve liberal-muhafazakârlık.....	404
İslâmcılık ve muhafazakârlık.....	406

İSLÂMÇILIK	415
KEMALİZM, İNKILÂPLAR VE İSLÂMÇILIK.....	416
Kemalist rejimle ve inkılâplarla baş etme stratejileri.....	417
Cumhuriyet uleması ve apolojetik söylem.....	419
Tasavvufun bekası.....	421
NUR HAREKETİ.....	424
İmanın yeniden inşası: Said-i Nursî.....	424
Neo-Nurculuk: Gülen Hareketi.....	430
MİLLİYETÇİ-MUHAFAZAKÂRLIK İÇİNDE İSLÂMÇILIK.....	437
Reaksiyoner ve rövanşist söylem.....	437
Bir kavşak: Necip Fazıl.....	442
RADİKAL İSLÂMÇILIK.....	446
Hikemî şairler.....	447
İsmet Özel.....	450
“Don Kişot saffeti”.....	453
Malatya Okulu - ve çevirilerle gelen.....	455
’80 SONRASI ATILIM.....	459
Radikal İslâmcılığın tesiri.....	459
Yeni entelektüeller.....	463
MİLLÎ GÖRÜŞ’TEN ADALET VE KALKINMA PARTİSİ’NE.....	468
Millî Görüş.....	469
Refah Partisi.....	474

ADALET VE KALKINMA PARTİSİ	477
“Osmanlı barışı”	481
Bir muhasebe vesilesi olarak AKP ve eleştirel İslâmcılar	486
Yeni ulema	494
2010’LARDA AKP VE ERDOĞAN İKTİDARI	499
Gezi İsyanı ve “millî irade”	500
Erdoğanizm	503
Çekingen hoşnutsuzluk	505
Gülecilerle çatışma	508
15 Temmuz darbesi	511

SEKİZİNCİ BÖLÜM

LİBERALİZM	519
ERKEN CUMHURİYET, KEMALİZM VE LİBERALİZM	520
Liberal asgari: Millî iradecilik	521
Hak ve özgürlük söylemi	524
Kemalist bir liberallik?	527
LİBERAL-MUHAFAZAKÂRLIĞIN KALIN DAMARI VE MERKEZ SAĞ	529
Ali Fuat Başgil	530
Demokrat Parti ve Menderes’te liberal uğrak	532
Menderes’e liberal-demokrat muhalefet ve <i>Forum</i>	540
Adalet Partisi ve Demirel’de liberal uğrak	542
NEOLİBERAL DÖNÜMDEN SONRA	547
Neoliberal dönüşümün eşiğinde “Türk liberalizmi”	548
Neoliberalizm ve Turgut Özal’da liberal uğrak	550
Bir liberal aydın zümresinin çıkışı ve “İkinci Cumhuriyetçilik”	555
Liberal Düşünce Topluluğu ve “katıksız” liberallik	558
ADALET VE KALKINMA PARTİSİ ‘DEVİRİ’ VE LİBERALLER	561
Yeni merkez sağ ve Adalet ve Kalkınma Partisi’nde liberal uğrak	561
Muhafazakâr-demokrat... liberale karşı demokrat	563
Liberal aydınlar ve AKP	564
Sol-liberal	568

DOKUZUNCU BÖLÜM

SOL	573
ORTANIN SOLU, SOSYAL DEMOKRASİ VE CHP	574
Ortanın Solu’na doğru	574
Ortanın Solu	576
12 Mart kopuşu ve ’70’ler	579
12 Eylül’den sonra: SODEP, SHP	587
Yeniden CHP	590
DSP	592
1960’LARIN SOL UYANIŞI VE TİP	595
’60’larda solun popülarizasyonu	595
“Toplum yapımız” tartışmaları, ATÜT, Kemal Tahir	600

Yön.....	608
TSP, TSEKP.....	613
TİP.....	615
Aybar.....	623
TKP.....	626
Sosyalizmin “ekalliyetteki” öncüleri.....	626
İştirakçi.....	628
Anadolu Solu.....	629
TKP'nin kuruluşu.....	631
Kemalizm, TKP, Şefik Hüsnü.....	633
İç muhalefet, tevkifatlar, örgüt kültürü.....	635
“Separat” vaziyette İkinci Dünya Savaşı.....	637
1962 konferansı ve dışarıda toparlanma.....	639
Atılım.....	641
Doktor Hikmet Kıvılcımlı.....	646
DEVİRİMCİ SOSYALİZM.....	652
MDD ve Mihri Belli.....	652
FKF, Dev-Genç.....	655
Mahir Çayan.....	658
THKO.....	661
İbrahim Kaypakkaya.....	661
1970'lere devreden.....	662
Türkiye Maoculuğu.....	665
Anti-faşizm ve Devrimci Yol.....	669
Kurtuluş.....	674
MLSPB, Devrimci Sol.....	676
Birikim.....	678
12 EYLÜL SONRASI.....	681
Trauma ve eksik direniş.....	681
Yurtdışı.....	683
“Direnilirlik kazanmak”, şehitlik.....	684
İnsan hakları hareketi.....	686
“Aydınlıkçılığı geride bırakma”.....	688
Yalçın Küçük.....	689
‘Geç’ Troçkizm.....	692
Kurtuluş'taki tartışmalar.....	694
Birlik ve tartışma süreçleri.....	696
ÖDP.....	697
EMEP.....	699
Ezilenlerin Sosyalist... ..	700
Kıvılcımlı'dan yeni yol çatalları.....	700
‘Yeni’ TKP'ler ve Metin Çulhaoğlu.....	702
“Hareket” - Halkevleri, Öğrenci Koordinasyonu, Gezi.....	704
Yeşil.....	707
Siyah.....	710

Alevilik-Aleviler.....	711
Defter.....	717
Gündelik hayat ve teori.....	718
Murat Belge, <i>Yeni Gündem</i>	720
<i>Birikim</i> 'in devamı.....	720
Ulus Baker.....	722
Sinizm-kinizm.....	724
Sivil toplumculuk, sol liberallik tartışmaları.....	726
Kürt ayrımı.....	729
Tartışma kültürü ve siyasetçilik.....	732

ONUNCU BÖLÜM

FEMİNİZM	741
GEÇ OSMANLI FEMİNİZMİ.....	742
CUMHURİYET VE KADINLAR.....	750
Milliyetçi feminizm ve yeni yeni-kadın.....	750
Nezihe Muhiddin.....	754
Devlet feminizmi.....	757
Suskunluğun içindeki sesler.....	764
Suskunluk döneminde sosyalizm ve kadınlar.....	767
'70'ler solu ve kadınlar.....	769
“Özel olan politiktir”in öncüsü: Edebiyat.....	774
'80 SONRASI FEMİNİST UYANIŞ.....	778
İdeolojik ayrışmalar: sosyalist... radikal.....	780
1990'lar: Meşrulaşma içinde duraklama.....	784
Bürokratik feminizm, akademik feminizm.....	785
Popüler feminizm.....	787
<i>Pazartesi ve Amargi</i>	789
Eşcinsel hareketi, queer.....	791
KÜRT KADIN HAREKETİ.....	793
“Kadın inşası” ve jineoloji.....	796
MÜSLÜMAN KADIN SÖYLEMİ.....	800
“Müslüman kadının adı var”.....	801
1987 çıkışı.....	803
Cihan Aktaş ve kamusal-özel.....	804
Hidayet Şefkatli Tuksal ve erkek-egemen ilâhiyatın eleştirisi.....	805
Başörtüsü ve 28 Şubat.....	806
İslâmcı “feminizm”?.....	810
“Asenalar”.....	814
“Koalisyon”.....	816

ON BİRİNCİ BÖLÜM

KÜRT ULUSAL HAREKETİ	821
Bedirhanî mirası.....	822
Geç Osmanlı dönemi Kürt ulusal hareketi.....	822
Birinci Dünya Savaşı sonrası arayışlar.....	825

Şeyh Said ve Ağrı isyanları ve Hoybûn	828
Bedirhanların “Çılgılık”ı ve millî dil-tarih anlatısı	831
Uyku ve uyanış	834
1960’lar: Canlanma, ayrışma ve sola kayış	836
Barzani etkisi ve TKDP’ler	840
Doğu mitingleri ve DDKO	842
Rizgari - Ala Rizgari	845
Özgürlük Yolu	848
Silahlı mücadele aranişı	850
PKK’nin çıkışı	852
Zorun rolü	854
“Kendini yeniden yaratmak”, Stalinist kültür, pragmatizm	857
1990’lar... ..	859
Tekelleşme ve diğere Kürt hareketleri	861
Dersim’in hususiyeti	863
Diaspora ve dil	864
“Kürtür”	866
1999-2000: “Demokratik cumhuriyet”	868
“Önderlik”	870
Demokratik özerklik, konfederalizm	872
“Meşru savunma”	876
Ulus-ötesi perspektif ve Rojava	878
“Çözüm Süreci” ve sonu	881
Ana akım dışı... ..	884
KÜRTLER VE İSLÂMÇILIK	887
Nakşibendiler, Millî Görüş, AKP	887
Kürt Nurculuğı	889
Hizbullah	890
Kürt ulusal hareketi ve İslâm	892
PARTİLER	894
HEP-DEP	895
HDP	900
Selahattin Demirtaş	900
2015-2016 eşiğı	902
DIZIN	907

TEŞEKKÜRLER

Çok şükür, ne çok insana teşekkür borçluyum.

*

İlk olarak, üç ‘ağabeyi’ anmalıyım. Düşünce sevgisini, anlama çabasının zevkini, Murat Belge ve Ömer Laçiner’den öğrendim. ‘Yazı işlerine’, onların ilhamıyla girdim. Bir de, kendisi hiç ‘yazı adamı’ olmayan, ama “o olmasaydı olmazdı” diyeceğim Tuğrul Paşaoğlu’nun sayesinde...

*

Bir Siyasallı olarak, “mektebe” çok şey borçluyum. Mete Tunçay ve Ümit Hassan’dan ders alma ayrıcalığına tattım, siyasal düşünce tarihine olan alâkama, onların ârifliği kılavuz oldu.

Yaklaşık on beş senedir Ankara SBF’deki yüksek lisans programında “Türkiye’de siyasal düşünceler” dersini vermemin, bu alandaki çalışmalarına ve bu kitabın oluşumuna çok yardımı dokundu. Bu ders, Mehmet Ali Ağaoğulları ve rahmetli Yavuz Sabuncu hocaların yüreklendirici desteği sayesinde açılmıştı. Okuldaki birçok arkadaşımın yanı sıra, dersin ‘bürokrasiyle’ ilgili bilhassa Ahmet Murat Aytaç, Duygu Türk, Özkan Ağtaş, Dinçer Demirkent, Selbin Yılmaz’ın candan desteğini gördüm. Bürokratik külfeti, on küsür yıl boyunca Serap Öztürk çekti, sonra da Barış Dicle.

Bu dersten gelip geçen öğrenciler, hem sabırlı dinleyicilikleri hem hazırladıkları sunumlarla, kitabın gizli özneleri arasındadırlar.

*

İletişim Yayınları'ndaki arkadaşlarıma toptan ve ayrı ayrı teşekkür etmeliyim.

İletişim Yayınları'yla bir 'iş'i' olan herkesin ağırlayıcısı, hâmisî olduğu gibi, beni de mahsus himaye ettiğini hep bildiğim, hissettiğim... ilk bekâr evi arkadaşım, iş arkadaşım, fikir arkadaşım, dert arkadaşım Nihat Tuna'yı bu kitabın son düzlüğünde yol alırken kaybettik. Ona baki şükranımın, yattığı güzel köy mezarlığının üzerinde hep esmesini diliyorum.

Şimdiye kadar hiç "abla" demediğim Asuman Oktay'a, buraya gizlice bir ablalık teşekkürü yazabilirim.

Dünyanın bütün gamını sırtında taşıyan Kerem Ünüvar, onları bir müddet kenara koyup bu kitabın derdini sırtlandı.

Düzeltiliyi, hele Dizin'i, Burçin Gönül'ün titizliğine emanet ettim. Ahmet İnel, bir son nazar atma nezaketini gösterdi.

*

Ara ara "Nasıl gidiyor?" diye yoklayıp moral verdikleri için, en eski arkadaşım Yiğit Ekmekçi'ye, '80 sonrası en eski arkadaşım Kemal Can'a... hep yanımdaki Levent Cantek'e... ve Cengiz Türüdü'ye, Derviş Aydın Akkoç'a, Behçet Çelik'e, Burhan Sönmez'e, Abdullah Onay'a, Pınar Ögünç'e, Fikret Doğan'a, Polat Alpman'a, Fuat Şen'e, Sinan Sülün'e, Utku Özmakas'a, Şükür Argın'a, Murat Bjeduğ'a, Seda Altuğ'a; moralle beraber tedarik destekleri için Asım Öz'e, Özgür Gökmen'e, Sercan Çınar'a, Barış Özkul'a, Erdem Çolak'a, Murat Sevinç'e, Aybars Yanık'a, Tuncay Birkan'a, Kürşat Bumin'e teşekkür ederim. Moral ve tedarik faslında H. Bahadır Türk'e özel bir minnet duyarım.

Bazı bölümleri okuyan Menderes Çınar'a, Necmi Erdoğan'a, Aksu Akçaoğlu'na, Dilek Zaptçioğlu'na, Ahmet Çiğdem'e, Emirali Türkmen'e, Ümit Özger'e, İrfan Aktan'a, Nacide Berber'e, Nilgün Toker'e, yorumları için teşekkür ederim.

Nilgün Toker, keşke "Türkiye"nin ve akademinin zevali izin verseydi de, metnin tamamına nezaret edebilseydi.

*

Bu kitabın özel ön-okurlarının beni gerçekten onurlandıran desteğine ayrıca teşekkür etmeliyim.

Barış Bıçakçı, dil sanatkarı ve mühendis gözüyle, bütün metni taradı.

Burak Onaran, tarihçi 'deformasyonunun' olanca verimliliğiyle yardımına geldi, tarihçilikle sınırlı kalmayan hayatî ikazlarda bulundu.

Bu kitabın âlâsını yazabilecek olan İlker Aytürk, kırmızı stylo kalemiiyle metne ince uzun derkenarlar düştü. Beş yıl boyunca bu kitaba çalışır veya sadece düşünürken bile hep onun sırtımı sıvazladığını hissettim.

Ümit Kıvanç, daha başlamadan, “böyle bir çalışma yapmanın manâsı olur mu?” tereddüdünde sallanırken, beni ileri itti. Beş yıl sonra, bütün dosyayı Barış, Burak, İlker ve Kerem’den geçmiş haliyle ona teslim ettim. Kendisini tanıyanların iyi bildikleri müşkülpesentliğiyle, sıkı bir son okuma yaptı. Onun süzgüsünden geçmiş olmak, benim için bir armağandır.

*

Bir de, Aksu var tabii...

TANIL BORA
Ankara, Ekim 2016

SUNUŞ

Cereyan, “akım” kelimesinin eskisidir; Osmanlıcası veya Arapça kökenlisi. “Cereyanda kalma” endişesinin ‘popülaritesi’ nedeniyle, yüklü bir nahoş imâsı da vardır. Soğuk Savaş döneminde sosyalizme-komünizme iliştirilen “zararlı cereyan” klişesi, sanki bu imâyı siyâsileştirerek, cereyan kelimesinin nahoş bir çağrışımla yüklenmesine katkıda bulunmuştur.

20. yüzyıl başından bu tarafa Türkiye’de ‘esen’ siyasal akımları ele alan bu kitaba *Cereyanlar* başlığını koymamın bir maksadı da, bahsettiğim bu nahoş çağrışımın ötesinde, genel olarak “siyasî ideolojiler” bahsine yapışmış tekin-siz imgeyi imâ etmektir. İdeolojik akımların serencamına, “ideoloji”nin bi-zatihî kriminal konu gibi görüldüğü bir politik kültür ortamında eğilmeye çalışıyorum.

*

Bu kitabın ilham kaynağı, Hilmi Ziya Ülken’in *Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi* adlı kitabıdır. İlk basımı 1966’da yapılan bu esere, ilk elime geçirdiğim 1985 yılından beri dönüp dönüp bakarken hep hayranlık duydum, ona özendim.

Ülken bir *düşünce* tarihi yazmıştı, ben ona özenerek bir *ideoloji* tarihi yazmaya çalıştım. Belki de o kadar büyük bulunmayabilecek olan fark, şuradadır: Düşünce tarihi, “yüksek fikirleri” dikkate alır; ideoloji tarihi ise, onlarla beraber popüler ideolojik söylemlere, sıradanlaşmış düşüncelere, tasavvurlara da bakar. Tam teşekküllü bir ideoloji tarihinin, *sözle* yetinmemesi, imgelerin sahasına girmesi gerekirdi; elinizdeki kitap, neticede söz ve düşünce odaklıdır.

*

Okuyucuya uyarı mahiyetinde, birkaç rehberlik bilgisi vermeliyim.

Cereyanlar, bir siyasî tarih kitabı değildir; olayları anlatmak ve analiz etmekle meşgul olmuyor. Politik ve toplumsal bağlamı elbette bir yorum perspektifi içinde, olabildiğince kısa çerçeveleyerek, esas olarak ideolojik oluşturmaları tartışmaya çalışıyor.

Metin kurgusu, genellikle kronolojiktir ama her zaman değil. Kronolojik akış, bazen kendi içinde uzun tartışılan belirli bir sorunsalın araya girmesiyle kesintiye uğratılmıştır. Bu 'başta sarmalar' özellikle Sol bölümünde fazladır. Anlatım içinde geniş parantezlere, gelgitlere rastlayacaksınız.

Tekrarlara, daha doğrusu aynı konunun başka bir bağlam içinde ele alınışına da rastlayacaksınız. Buna iç göndermelerle dikkat çekiyorum.

Bir bölümde ele alınan her şahsiyeti, her eğilimi, fikri, illâ o bölümün konu ettiği akımın 'tebası' saymamak gerekir. Öncelik tasnifte ("neci?") değil, "ne diyormuş", onu anlamaktadır.

Referans sağanağından sakınmak ve okumayı rahatlatmak maksadıyla, kaynak belirtilmemiştir. Alıntıların ve başka göndermelerin izi, her bölümün sonundaki kaynakçada sürülebilir.

Malzemenin içinden, birincil kaynakların 'sözleriyle' konuşmayı istedim. Öznelerin, fikirlerini, ideolojilerini yansıtmaya kabiliyeti yüksek sözlerini aktararak, içeriği 'temsil etmeye' gayret ettim. Olabildiğince derleyip toplayarak bilgi ve malzeme yükleme niyetim, cümlelerin yoğunlaşmasına yol açtı; tikiş tikiş olmasının riskini ve kabahatini üstlenirim.

Bahsi geçen düşünce insanların, ideologların, –ikincil kaynak bâbında anılan araştırmacı-yazarların da–, doğum-ölüm tarihleri, her bölümde ilk geçtikleri yerde parantez içinde belirtilmiştir.

Çift tırnak içine alınmış sözler alıntıdır. Tek tırnak içine alınmış sözler ise benim vurgularımı ifade eder.

Kapsamın azameti, çalışmayı ister istemez panoramik kılıyor. İlgilisi-meraklısı, 'kendi' konusunu yüzeysel bulacak; o konunun özel ilgisi olmayan ise fazla teferruattan yaka silkebilecektir. Çare yok.

*

Nietzsche'nin ayrımıyla, birincil değil *ikincil yazarlık* işi yaptım burada. Başka yazarların yazılarını, başka söz sahiplerinin sözlerini yorumladım. Lakin elinizdeki kitap bir ansiklopedi de değil. Yer yer 'birincil yazarlık' hevesime de alan açarak, kendi yorumumla, kurduğum bir kavramsal çerçeve ve bağlamsallaştırma içinde yaptığım bir sentezdir.

*

Tek tek bölümlerle ilgili birkaç not düşmeliyim.

Baticılık ve **Muhafazakârlık** bölümleri, tabiatları icabı, hem daha dağınık, hem de doğrudan siyasi-olmayan ideolojilere daha fazla açılan bölümlerdir.

Sol bölümü oransız uzun bulunabilir. “Sağ” kapsamına sokacağımız bölümlerin hacimleri toplandığında, yine azınlıkta kalacaktır!

Feminizm bölümü de oransız uzun bulunabilir. Bunun tek nedeni “pozitif ayrımcılık” değil. Feminizm, bütün diğer siyasi ideolojilerin ‘sağlamasını yapma’ imkânı verdiği için de uzadı.

*

Belki en büyük sıkıntı, yakın dönemleri toparlamaktı. Hem Türkiye’nin “gündemi” yakıcı, sür’atli ve çok yüklü olduğu için; hem de, gündem görece sakin aksaydı bile, sürmekte olan dönemlerin ideolojik formasyonlarını tahlil ve tasnif etmek müşkül olduğu için. Yakın dönemlerin ideolojik cevelanını, olabildiğince serin bir yere koymaya çalıştım.

Düşünce özgürlüğünün berbat bir hunharlıkla ezilmekle kalmayıp, düşünceye saygının ve sevginin kurduğu bir zamanda yayımlanıyor olması, beş yıldır üzerinde çalıştığım bu kitabı tamamlamış olmaktan duyacağım sevinci kursağımda bırakıyor.

GEÇ OSMANLI ZİHNİYET DÜNYASI

Osmanlıca'da “merak” kelimesi, 19. yüzyılın son çeyreğinde hâlâ malihülya, yani melankoli anlamında, marazî bir durumu anlatmak için de kullanılıyordu. Tarihçi Ahmet Yaşar Ocak (doğ. 1945), 2014'te yayımlanan nehir söyleşi kitabında, Osmanlı'nın parlak çağında Hıristiyan rahipler İslâm hakkında ayrıntılı bilgi ve ilgi sahibi iken, Müslüman ulemanın Hıristiyan dünyasına karşı “bâtıl dindir, bilmeye gerek yok” kayıtsızlığı içinde bulunduğunu söyler. Ancak Ocak, Osmanlı ulemasının, kendi ülkesindeki Hıristiyan ve Yahudiler hakkında da meraksız olduğunu ekler. İslâm içi bir dava olarak, onyıllarca savaş halinde bulunulan İran'ın Şiîliği üzerine de az sayıda polemik risalesinden fazlası yoktur. İslâm felsefesinin Eski Yunan'la Rönesans ve Aydınlanma arasında köprü kuran “altın çağının” eserleri de alâka dışıdır. Sistemli bir ilgisizlikle, ferah gönüllü bir *meraksızlıkla* karşı karşıyayızdır. Parlak zamanlarda, muzafferiyet ve üstünlük ‘suuruna’ yorulabilecek bir kayıtsızlık...

Murat Belge, Rusya'nın Batı'yla ve modernleşmeyle ‘karşılaşmasındaki’ gö-reli avantajını tam da burada görür: Rusya'nın övüneceği bir şanlı geçmişi, ‘reload’ etmeye hevesleneceği bir altın çağı yoktu. Tabir caizse, dünya-tarihsel sahneye yeni çıkmaya davranıyordu ve bunun için ne lâzımsa yapmaya hazırdı. Nitekim Rus otokrasisi¹ Osmanlı'ya nazaran daha erken, daha sakı-nımsızca ve muazzam bir iştahla, olağanüstü bir ataklıkla kalkışmıştır mo-dernleştirici reformlara.²

1 Belge, (19. yüzyıl başı itibarıyla) belirli bir toplumsal-politik dirençle (ulema, yeniçeriler-esnaf, yerel hâkim sınıflar...) baş etmesi gereken Osmanlı'dan farklı olarak Rus otokrasisinin çok daha rahat hareket edebilmesini de avantaj hanesine ekler.

2 Bu hızlı modernleşmenin, geleneği ve ‘Rus’a özgü olanı’ kollama kaygısı duyanlar üzerindeki

Osmanlı'nın gerileme devrinde sorunları geçiştirmeye de yarayan bir üstünlük *kompleksine* dönüşebilen kayıtsızlık, 19. yüzyılda artık sürdürülemez hale gelir. Gerileme hızlanıp beka kaygısı baş gösterdikçe, okuryazarlar, seçkinler arasında bu defa dünya bilgisine karşı âcilci ve faydacı-araçsalcı bir ilgi infilâkı olacak; üstünlük kompleksinden de bir aşağılık kompleksi doğacaktır. Osmanlı'nın son onyıllarının düşünce dünyası, bir merak infilâkıyla beraber, bu telâş ve karmaşaya boğulmuştur.

KOPUŞ-DEVAMLILIK GERİLİMİNDE “İCAPÇILIK”

Kemalizmin –**üçüncü bölümde** ele alacağımız– *miladî* söylemi, sadece bu kaotik ortamdan değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün mirasından mutlak bir kopuşu, tertemiz bir ‘kurtuluş’ ve modernleşme başlangıcını işaretler. Muhafazakâr ve İslâmcı tarih anlatısı, Osmanlı'nın sadece parlak geçmişinde değil bu geç dönemde de define arar, Kemalizmin kopuş kurgusuna karşı, devamlılığın izini sürer. Kemalizmin tepeden inmece müdahalesiyle ke-sintiye uğratılmasaydı, bu devamlılığın, toplum bünyesi açısından daha ‘doğal’ ve modernleşme tecrübesi açısından daha ‘sağlıklı’ sonuçlar doğurmuş olabileceğine inanır. Bu inanış, gelenekçi-devamcı tarih görüşünü de kopuş trajijine kilitler aslında...

Öncülüğünü Tarık Zafer Tunaya'ya (1916-1991) ve Mete Tunçay'a (doğ. 1936) atfedebileceğimiz eleştirel düşünce tarihçiliği, dikkatimizi kopuşla süreklilik arasındaki diyalektiğe çekiyor. Kopuş ve devamlılık etmenlerini mutlaklaştırmadan, heroik ile trajik arasında savrulmadan, bu diyalektiği gözetmek gerekir. Cumhuriyet dönemine devreden düşünce mirasının, kısmen *zihniyet yapılarına*³ dönüşerek, hem bizzat kopuşa hem sonrasına damgasını vuran devamlılıklarını böyle anlayabiliriz.

Modern siyaset düşüncesinin İslâmî dile tercümesi

Devamlılık-kopuş geriliminin siyasal düşünce açısından hayatî bir uğrağı, Tanzimat'tan sonra ve Genç Osmanlılar döneminde kendini gösterir. Bir yandan İslâmî dil ve referans sistemi içinden konuşulmakta, diğer yandan bu dil, modern siyaset felsefesinin kavramlarıyla yeniden anlamlandırılmak-

travmatik etkisinin muazzam verimini Rusça edebiyattan, toplumu ve tarihi hızlandıran etkisinin muazzam siyasî verimini de Bolşevik Devrimi'nden biliyoruz!

3 “Zihniyet yapısı” ile, ideolojilerden, fikirlerden daha dayanıklı, onlara da damgasını vuran, bu arada önyargıları, takıntıları, kaygıları da temsil eden düşünme ve algılama formatını kastediyorum. Dayanıklılığına mukabil, tarifi ve tahlili daha güç, daha muğlak bir kavram bu.

tadır. Ahmet Hamdi Tanpınar (1901-1962) *muhafazakâr terakkiperverlikle* tanımladığı bu dönemde “skolastik mantık terbiyesinin” devamlılığının, düşünceye bir iç tutarlılık getirdiğini söyler. (Osmanlı’da felsefe uzun süre ‘uyuklarken’, mantık çalışmaları görece zinde kalmıştı zaten; felsefeden esirgenen gayret, mantığa yıkılmıştı.) Osmanlı-Cumhuriyet geçişine kopuş paradigması içinden bakarak Mustafa Kemal’in Osmanlı modernleşmesinin ‘yarımlıklarına’ içerleyen tavrını paylaşan Niyazi Berkes de (1908-1988), bu evredeki iç tutarlılığın hakkını teslim eder. Namık Kemal’in neolojizmlerden –yeni kelimeler türetmekten, uydurmaktan– kaçınmasını, yerleşik İslâmî terminolojiyi dönüştürmeye çalışmasını değerli bulur. Giderek derinleşen *semantik kargaşa*, sistemli düşünmeye iyice ket vuracaktır Berkes’e göre.

Namık Kemal (1840-1888), Genç Osmanlı düşüncesinin temsili hatta kült şahsiyetidir. Vatan-millet-hürriyet başta olmak üzere ‘yeni’ mefhumları o bayraklaştırdı, öze dönüşçülükle sıkı teyellenmiş bir yenilenme *pathos*’u yarattı. O, şeriatı doğal hukukçu bir felsefeyle yorumlamaya yönelmişti. Batı’da açılan hürriyet ve ‘iyi idare’ çığını (“iyi padişahansa fena kanuna itaat”), İslâm’ın adalete dayalı siyasî meşruiyet anlayışından farklı görmüyordu. Zaten Şerif Mardin’in (doğ. 1927) öncü çalışmasıyla ihata ettiği Genç Osmanlı fikriyatı, yetişmeye çalışılan Batı’dan her ne öğrenilecekse, İslâm’ın yozlaştırılması yüzünden, İslâm’dan uzaklaşmak yüzünden kurumuş olan öz kaynağı canlandırarak da öğrenilebileceğini vaz’etmekteydi. Namık Kemal cumhuriyet kavramını ‘aşırı’ bulsa da, yaptığı iş, cumhuriyetçi-demokratik kavramlara İslâmî karşılıklar üretmekti; veya tersinden bakarsanız, İslâmî kavramların cumhuriyetçi-demokratik yorumlarını geliştirmek. “Bir hükümet halkın ne babasıdır, ne hocasıdır, ne vasisidir, ne lalası” demiyor muydu nitelik? İslâmî danışma ilkesi *meşveret* = demokrasi haline geliyordu bu lügatta, meşveret meclisi demek olan *şûra* parlamentoydu; fakihlerin mutabakatını belirten icmâ, demokratik rızaya dönüşüyordu. İslâm’da hükümdarın meşru olabilmesi için halktan aldığı bağlılık sözü anlamındaki biat, demokratik temsil/yetki devri oluyor, İslâmî hukuk çerçevesinde yorum getirmeyi ifade eden içtihat, parlamenter yasamayla denkleştiriliyordu. İnsanoğlunun Allah’ın rabliğini kabulünü anlatan *ahd u misak*, toplum sözleşmesi kavramına ‘eş koşuluyordu’. İslâmî siyasal meşruiyet *nomos*’unu oluşturan *Dâire-yi Adalet* döngüsü, modernleştiriliyordu: Tebanın bağlılığını kazanmanın, dolayısıyla asker ve vergi toplamayı güvence altına almanın koşulu olarak devreye giren ilim-fen, medeniyet ve terakki, refah ve saadet, boş gösterene⁴ dönüştürdükleri adalet ve şeriatın yeni muhtevaları haline geliyordu. Meşve-

4 Dilbilimden tüm sosyal teoriye sirayet eden bu kavram, sahiden boş veya ‘karşılıksız’ bir göstereni değil, kendi somutluğunun ve tikelliğinin ötesinde anlamlandırmalara, içeriklendirmelere açık, farklı değer silsileleriyle bütünleştirilebilecek bir işaretlemeyi ifade eder.

retten uzaklaşmanın, istibdat ve zulmün hükümdarın meşruiyetini ortadan kaldıracığı fikri, ulûlemre itaat ilkesinin altını oymaktaydı.

İslâm ümmetinin, yani Müslümanlar topluluğunun modern ulus/millet kavramına inkılâp etmesinin temeli de atıldı bu dil değişimiyle. Cemaate/ittihata/uhvuvete, yani dinî asabiyyeye [toplumsal bağa, iç tutunuma] atfedilen *pathos*, tedricen milliyetçiliğe nakloldu. Osmanlı toplum düzeninde dinî toplulukları tanımlayan millet kavramı (Müslümanlar “millet-i hâkime” idiler), milliyetçiliğin modern millî cemaat tahayyülüne intibakı hem kolaylaştırıyor hem bir muğlaklık yaratıyordu – çünkü dinî kimliğin kudsiyetini ve anlam yükünü de sırtında taşımaktaydı. Bu geçişlilik ve çift anlamlılık, bir dip akıntısı olarak, Türk milliyetçiliğinin dinden ‘arınan’ kollarına bile sızmaya devam edecektir.

İslâmî söylemin bilfiil ‘yapısökümü’ devam etti, en geç 1908 Devrimi’nden itibaren, dinî referanslardan tamamen sıyrılıp iyice araçsallaştırılmış bir kullanım halini aldı. Acar bir modernist olan Tunalı Hilmi’nin (1871-1928) Cenevre’de neşrettiği broşür dizisinin *Hutbeler* adını taşıması, örneğin, sadece ajitasyon icabıdır. **Batıcılık** bölümünde tekrar üzerinde duracağımız Abdullah Cevdet (1869-1932), radikal modernist ve laisist telkinlerini, İslâmî söylemin içinden ifade edecektir. Sol’da göreceğiz, Osmanlı sosyalistleri, sosyalizmi İslâm’la telif ederek anlatmaya çalışırlarken, hepsi ve sadece, popülarizasyon ve meşrulaşma kaygısıyla yapmıyordu bunu, bu arayış bir ‘samimiyeti’ de barındırıyordu. Geç Osmanlı döneminin pozitivist ve agnostik [*rey-bî*] aydınları dahi, örneğin Haeckel’in kaba materyalist monizmini, “vahdet-i vücut mesleğinin daha maddî, daha fennî bir şekle sokulmasından ibaret” (Baha Tevfik-Ahmed Nebil, 1911) diye sunarak İslâmiyet’le telif etmeyi denemişlerdi. İllâ zındıklık damgasından kaçınma kaygısına bağlamak gerekmez bunu; belki tam da agnostik tereddütlerinin, ama bir yandan da kesinlikle din bahsine mahsus olmayan eklektisizmlerinin ifadesidir.

Ahmet Cevdet Paşa, Islahat Fermanı’nın bazı kısımlarının Avrupalılarca ve Müslümanlarca farklı yorumlanmaya imkân verecek şekilde “müphem” kaleme alındığını yazmıştı. İsterseniz bir oportünizm olarak yorumlayabilirsiniz, isterseniz de üzerine konuştuğumuz eklektisizmin ‘bilinci’ olarak...

Bu eklektisizm (hem *yeni* olsun hem yine biraz kadim-İslâmî...), bir düşünsel ürkekliğin hatta düşünce tembelliğinin mi sırtını sıvazlıyordu? Hikmetin ve ilerlemenin sihirli anahtarının eninde sonunda bizde olduğuna dair bir kibir ve mazeret edebiyatı mı koltuklanıyordu? Yeni fikirleri İslâmiyet’le meşrulaştırma ve popülerleştirme gayreti, eninde sonunda İslâmiyet’in meşruiyetini ve ona mecburiyeti mi tahkim etmekteydi? Yoksa, yeni fikirleri sahiden sindirebilmek ve onların özgün yeniden üretimini gerçekleştirebilmek için, yerlileştirici bir *uyarlamaya* zaman tanımak mı lâzımdı? 19. yüzyı-

lın üçüncü çeyreğinde İslâmî özel hukuk sistemini zamana uydurarak yenilemeye dönük *Mecelle* çalışması hakkında ileri sürülebildiği gibi, ‘içten tepmeli’ bir modernleşme itkisi yaratılabilir miydi? Bir Batı dışı modernlik tecrübesinin taklitçiliğe düşmemesi, evrensel modernleşme birikimine özgün bir katkıda bulunabilmesi, onu çoğaltabilmesi, ancak *başkalığına* sarılmasıyla mı mümkündü? Bu tereddüt veya zıtlaşmalar, **Batıcılık** bölümünde –aslında başka bölümlerde de– tekrar karşımıza çıkacak.

Eklektisizm, ansiklopedizm, meslek-i icabî

Göreneksel, eski, “alaturka” ve çoğunlukla da dinî olanı, asrî, yeni, Batılı olanla birbirine mandallayarak vaziyeti kurtarmaya çalışan tutum, Cumhuriyet döneminde “Tanzimat kafası” diye terimleştirilecektir. Yeni ile Eski arasındaki, lâdinî ile dinî arasındaki eklektik ilişki bariz ve çarpıcıdır, fakat eklektisizmin tek görünümü değildir. Geç Osmanlı ideologları, Yeni’ye el atarken de eklektiktirler. Bağlılık duydukları, yararlandıkları, esinlendikleri bütün ‘sistemleri’ ve kaynakları lalettayin kesip yapıştırmaya yatkınlıklarıyla eleştirilmişlerdir. Abdullah Cevdet’e takılan lâkaplardan biri olan *fikir çapkıncı*, birçok çağdaşına uygun düşer.

Politik fikirlerin tutarlılığıyla ilgili sorundan önce, topyekûn bir zihinsel karmaşadan, bir epistemolojik boşluktan söz etmek gerekir. Jale Parla (doğ. 1945), Rezaizade Mahmut Ekrem’in (1847-1914) *Araba Sevdası* romanının (1896), bu epistemolojik buhranın ve yine semantik kargaşanın mükemmel bir parodisi olduğunu gösterir. Arka planı, göndermeleri, sorunsalları bilinmeyen, kavranamayan modern metinleri sökmeye çalışmak ve bu cehdden, eski ahlâkî düzeni ve kendi manevî otoritelerini yeniden üretecek gücü devşirmeyi ummak, Osmanlı aydınlarını bir boşluğa sürüklemekte, aciz ve ‘komik’ duruma düşürmektedir. *Araba Sevdası*’nın kahramanı Bihruz Bey’in aşkı tamamen nazari-kitabî, yazdığı aşk mektupları tamamen anlaşılmazdır, zaten yerine ulaşmaz, okunmazlar, sonrasında Bihruz Bey âşık olduğu kadının ölmüş olduğu yanılması etrafında yine yapay bir melankoli kurar.

Genellikle bir düşünce ekolünün sistemli takibine dayanmayan, çoğunlukla tesadüfî okumalarla kendi yolunu bulan fikrî birikimin eklektik olması kaçınılmazdı. Üstelik bu tesadüfî okumalar, çoğunlukla Fransızca literatürün, Fransız düşünce dünyasının süzgecine emanetti; Osmanlı aydınları Batı’yı esasen Fransa penceresinden görüyorlardı. Tesadüfî okumaların salıplaptiliği, ikincil düşünürlere veya popüler kitaplara ‘kapılma’ riskiyle de pekiştirilmiştir.

Bu eğilim, Erken Cumhuriyet döneminde de sürecektir. Hilmi Ziya Ülken (1901-1974) 1933’te *Telifçiliğin Tenakuzları* kitabında, muhtelif akımları bir

araya getirme kolaylığından, bu yolla yapılan “sentez”lere biraz naif bir itimat duyuluyor olmasından yakındır. Olanca çalışkanlığı ve merakıyla kendisinin de meyli budur aslında! Taşkın Takış, Hilmi Ziya hakkında 2000 yılında yazdığı hürmetkâr makalede, “düşünceleri mutlak anlamda birbirinden ayırma cesaretinin olmadığını” söylemeden edemeyecektir. Geç Osmanlı aydınları, entelektüel modalara kapılmaya yatkındır, ‘en yeni’nin rüzgârıyla sürüklenir. Türkçülüğün ideologu Yusuf Akçura (1876-1935), gençliğinden beri gördüklerini “Taineciler, Büchnerciler, Comte şakirdleri, Spencer tilmizleri, Demolins salıkları, Durkheim müridleri...” diye sıralayacaktır. Ona göre hiçbirinin kalıcı olmayışının, kök salamayışının nedeni, “doktrine, fikre, teze karşı ürkeklik”tir.

Ahmet Mithat Efendi (1844-1912), oğluna hitaben, Osmanlı aydınlarına şu tavsiyede bulunmuştu: “Oğlum! Yalnız bir şeyi öğrenmeli, fakat mükemmel olarak! Yahut her şeyi öğrenmeli, bittabi nakıs olarak! Osmanlılığımızın bugünkü haline nisbetle şu iki şıktan bence ikincisi müreccahtır. Ben sana onu tavsiye ederim. Fakat bundan sonra birincisi müreccah olacaktır. Sen de evlâdına onu tavsiye eyle!” Kendisi de buna uygun davrandı: Peder olmak sanatı üzerine de, abdest ve namaz üzerine de, İsveç-Norveç tarihi üzerine de, meyveler üzerine de, Schopenhauer üzerine de kitap yazdı. Romanlarında da meddahlık ederek arada okura malûmat veriyor, neyin ne olduğunu, neye nasıl bakmak gerektiğini anlatıyordu. Onun düşünce dünyasını inceleyen Nüket Esen’in (doğ. 1949) ifadesiyle “iddia eder, öğretir, düzeltirdi”. *Pedantik* bir tavidir bu, bilgiç bir öğreticilik. Mürebbilik. Başlıca lâkabı *Hace-i Evvel* idi zaten, ilk öğretmen. Dünyanın, insanlığın bütün bilgisini ‘pratik’, ‘gerekli’ olduğu kadarıyla derlemeye azmetmiş, *ansiklopedist* bir tavidir. Ansiklopedizm, bir yandan dünya bilgisine olan merakın ifadesiydi; diğer yandan, bu bilgiyi kullanışlı haplar haline getirme kolaylığının, yüzeyselliğin, derinleşmemenin. Ahmet Mithat, torununa vasiyet ettiği derinleşmeden, oğlunu adeta men ediyordu. ‘Fazla’ ve ‘ince’ düşünmekten açıkça men eden ikazları vardır onun: “Dekart’ların, İspinoza’ların, Paskal’ların, Darwin’lerin falanların dur ü dıraz güft u gu-yi feylesofaneleri [uzun uzadıya feylesofça dedikoduları] insanı yormaktan başka bir netice gösteremez” der. “Bir netice bulup da kendilerine bağlanamamışlardır ki okuyanlar bağlanabilsinler.”

Bu telkinde ‘aşırın’ bir faydacılık kendini gösterir. O dönemin dilinde *meslek-i icabî* diye karşılanan oportünizme kapıyı ardına kadar açan, çok aşırı bir pragmatizm... Ahmet Hamdi Tanpınar, Ahmet Mithat’ın modernleşme karşısındaki olağanüstü faydacı tavrının, huzurunu arayan çarşı esnafının zihniyetini yansıttığını tespit etmişti. Toplumsal karşılığını bulan ve neredeyse ahlâken temellendirilen bu araçsalcılık ve yüzeysellik, “Tanzimat kafasını” geride bırakma iddiasındaki Cumhuriyet döneminde de sürecek-

tir. Felsefeci Ahmet Arslan (doğ. 1944), 2000'lerde hâlâ –bilim insanları arasında bile– “doğru” değil “makbûl” olanın yeğ tutulduğundan, yani eşyaylanesnellikle ilişkimize değil birbirimizle ilişkimize ait bir kavramlaştırmanın ‘daha geçerli’ sayıldığından yakındır. 1940'larda, '50'lerde, çağdaşlaşmanın yolunun uzmanlaşmaktan, *ayrıntıya* inmekten geçtiğini söylemekten yorulmayan Abdülhak Adnan Adıvar'ın (1882-1955) ısrarı istisnaîdir. Memleket aydınlarının hep *yarı-aydın* olmasına kararlar bağlayan Nurullah Ataç (1898-1957) –**Batıcılık** bölümünde döneceğiz–, meczup sayılacaktır. Orhan Koçak (doğ. 1949), 2011'de yayımlanan *Bahisleri Yükseltmek* kitabında “esas olarak uzun boylu düşünmeyişimiz”den söz ederken, tüm modernleşme tarihini kapsayan bir ‘görgüye’ dayanıyordur.

Ülken'i, Akçura'yı, Adıvar'ı, Ataç'ı... fikir hayatımızın malûliyetlerinden şikâyet edenler olarak andık, geçerken. **Muhafazakârlık** bölümünde bakacağımız Cemil Meriç'i (1906-1987) de ekleyebiliriz. Bu şikâyet her dönemde işitilmiştir. Fikir malûliyetinden yakınanlar, genellikle kendilerini de bu eksikliğe dahil ettiklerini söyleseler bile, elbette arayışları ve en azından bu durumun bilincinde oluşlarıyla, farklı, istisnaî olduklarını düşünüyor olmalılardı. Bu, onları en az gerçek yalnızlık kadar yalnızlaştırıcı bir *yalnız olma* algısına sürüklemiştir. ‘Buralarda’ aydın olmanın, aydınların da eksikli olmasından ötürü, ‘doğal’ seçkin konumunun getirdiğinden daha fazla bir ayrık-sılığı, daha ağır bir yalnızlık kaderini ördüğü hissine kapılmak, kolaydı. Eksikliğin fazlalığa dönüştüğü bir malûliyet... Düşünsel geleneklerin, *ekollerin* yokluğu, referans alınan kaynakların dağınıklığı, ayrışıklığı ve temassızlığı, övgüyü-yergiyi aşan bir eleştirinin, verimli bir tartışma ortamının kurulamaması, düşünenlerin yalnızlık algısına –ve melankolisine– olan meylini pekiştirecektir. Tâ 1970'lerde romancı Oğuz Atay, “yalnızlık dini” tabiriyle ironisini yapacaktır bunun.

Jön Türk düşüncesinin soy kütüğüne dair çalışmasında Şerif Mardin, bu dönemin “düşünce tarihinden çok düşünce sosyolojisinin konusu” olabileceğini söylerken, üzerinde durduğumuz düşünsel yoksulluğa dikkat çeker. Düşünce sosyolojisinin konusu olabilecek kamusal aydın kadrosu dahi hayli dardır. 1912'de Osmanlı kamuoyunda basın yoluyla kanaat önderliği yapan zümre, 11'i kadın olmak üzere takriben 175 kişiden ibarettir. Aydın profilinin *otodidakt* karakteri, bu tabloyu tamamlar. Çoğu, akademik eğitimden geçmemiş, el yordamıyla, kendi kendilerini yetiştirmişlerdi. Birçok fikir akımının önde gelen mümessilleri, edebiyatçılardı; fikir, şiirleşerek, romanlaşarak, yani düz anlamıyla romantize edilerek taşınıyordu. Türkçülüğü ilmileştirme ve sosyolojiyi ‘getirmesiyle’ bilinen Ziya Gökalp (1876-1924) Mülkiye eğitimini yarım bırakmış bir baytar mektebi mezunuydu. Bu vasatta Ahmet Mithat Efendi'nin yüzeyde kalmayı tercih edişini ve pedantik tavrını

anlamak zor değildir. Niyazi Berkes, onun okumanın popülerleşmesine ve dünyevileşmesine olan katkısını yâd etmişti. Yakın dönemde Nüket Esen'in yanı sıra Jale Parla da bu hakkı teslim etmek gerektiğini söylemiştir: Kendi muhafazakâr dünya görüşünün zıddına, demokratikleşme anlamında bir vulgerleşmeye de hizmet etmiştir Ahmet Mithat. Önceki kuşakta da, aydınlanmaya bütün çağdaşlarından daha şerhsiz yaklaşan Şinasi (1826-1871),⁵ ağdalılıktan uzak nesriyle, bilginin erbabına mahsus saklılığından çıkmasına öncülük etmişti. Şinasi ilk müstakil gazeteyi çıkartan adam olarak, kanaat üreterek siyasete müdahil olan bir kamuoyu fikrinin de öncüsüdür. Tekrar altını çizelim; ansiklopedist vulgerizasyonda yegâne marifet sahibi A. Mithat da değildi – entelektüel vasat buydu. 'Pratik bilgi' esastı. Çevirilerde “tadilen tercüme” usulünün benimsemesi de bundandı; memleket okuru için sakıncalı, gereksiz veya anlaşılmaz sayılan yerler atlanıyor yahut çevirmen kendince bir izahatla şerh düşüyordu. Ağâh Sırrı Levend (1893-1978), Şemseddin Sami (1850-1904) hakkındaki biyografisinde, Geç Osmanlı döneminin bu önemli aydınının ilk eserlerini kendini yetiştirmek için yazdığını söyleyecektir. Dönemin aydınları yazarken öğreniyor, biraz öğrendikleri konu hakkında hemen bir risale yazıyorlardı. Hem kendi heveslerinin cezbesiyle böyle yapıyor, hem de bunu kamusal aydın sorumluluğunun gereği sayıyorlardı.

Geç Osmanlı aydınları, bilgi açığını hızla telâfi ederek, bir an evvel, ışıklarını düşürebildikleri her yeri aydınlatma cehdi içinde, beklenebileceği gibi eğitime hayati bir önem veriyorlardı. Eğitim, “memleketi kurtarmanın” sihirli anahtarı veya en önemli yatırım olarak görülüyordu. Abdullah Cevdet, Ziya Gökalp'in “Vatan ne Türkiye'dir Türklere ne Türkistan/O büyük ve müebbed bir ülkedir: Turan” şiirine, Turan'ı *Irfan* diye değiştirerek mukabele etmişti! Hemen her aydınının siyasi mesrebine göre bir eğitim anlayışı vardı, bazıları model de öneriyordu.

Abdullah Cevdet'in kızıl elması irfandı, zira onun gibi toplumsal bünyenin topyekûn çürüklüğünden yakınanlar eğitime daha büyük duygusal yatırım yapıyorlardı. Keza Prens Sabahattin (1879-1948), “memuriyetperestliği” besleyen eğitim anlayışının kökten değişmesini istiyordu. Ona göre “âul” terbiyenin yerini müteşebbis fert yetiştirmeyi hedefleyen “faal” terbiye almalıydı. Kısa bir süre Mekteb-i Sultani (Galatasaray Lisesi) müdürlüğü de yapan şair Tefik Fikret (1867-1915), özerk birey yetiştirmeyi hedefleyen, “iş”e dönük “yeni mektep” arayışındaydı. “Fen erbabından ziyade işadamları yetiştirmek” lâzımdı. (Zamanın dilinde işadamları, bugünkü gibi kapitalist girişimciyi değil, Arendtçi anlamda dünyaya katılan eylemci insanı ifa-

5 Türkiye'nin modernleşme macerasının psiko-politik bir analizini yapan Serol Teber (1938-2004), Şinasi'yi Batı-İslâm sentezinin 'imkânsızlığını' erken anlamış, anladığından ve başkalarının da bunu anlayabileceğinden ürkerek “paranoid melankoliye” savrulmuş bir dâhi gibi görür.

de eder.) Bu intizar Cumhuriyet dönemine sarkar. Meslekten eğitimci İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu (1886-1978), “Malumatlı, terbiyeli, hafızası kuvvetli gençler yetişiyor fakat... faal, müteşebbis, azimli, cesaretli adam” yetişmiyor,” diye yakınacaktır örneğin. O, Rousseaucu doğalcı ve bireyci anlayış ile Anglosakson faydacı-pratik eğitim modelini bağdaştırmaya çalışacak; benzer öncüllere dayanan bir arayıştan, çok tartışılan Köy Enstitüleri projesi doğacaktır.

2. Meşrutiyet döneminin önemli aydınlarından, meslekten pedagog Mustafa Satı Bey (el Husrî, 1880-1969), eğitimin esasen işe-üretime dönük tasarlanmasını faydacı-araçsallaştırıcı bularak eleştirmiştir. Eğitim, ideallere ve medenî terakki gayesine odaklanmalıydı ona göre. Eğitimin milliyetçilik için araçsallaştırılmasına da karşıydı. Ziya Gökalp, eğitimi beden terbiyesi dahil, topyekûn *millilik* sıfatıyla düşünmek istiyordu. Satı'ya göre ise sadece duygu ve ahlâk eğitimi millî olabilirdi; terbiye veya eğitim millî olacaktı, talim veya öğretim evrensel. Satı Bey'in karşı çıktığı bir başka faydacı-pragmatist tasarısı, Emrullah Efendi'nin (1858-1914) savunduğu, Gökalp'in de desteğini alan Tuba Ağacı⁶ nazariyesidir. “İlim yukarıdan başlar” diyen Emrullah Efendi, ilköğretimi yaygınlaştırmaya değil kaliteli yüksek öğretime öncelik vermek, böylece “marifet erbabını teşvik etmek” gerektiğini düşünüyordu. Satı Bey'e göreyse hakiki bir aydın zümre ancak doğadaki ağaçlar gibi, aşağıdan yukarıya ve aşama aşama, zamanla yetişebilirdi. O, eğitimi, asırların geri kalmışlığını hızla telâfi edecek bir ‘kısa yol’ olarak düşünme eğilimine karşı çıkan ender aydınlardandı.⁷

Tuba Ağacı nazariyesi de Cumhuriyet dönemine sarkacak, özellikle milliyetçi-muhafazakâr aydınlar arasında revaç bulacaktır (bkz. *Muhafazakârlık*, s. 304). Asıl önemlisi, “her işin başı eğitim” şîârının Cumhuriyet'e devretmesi ve bir popüler-millî şîâr olarak kalıcılışmasıdır. Hemen her politik gelenek, iki yönden anlam ve önem atfedecektir eğitime. Birincisi, topyekûn geriliği veya yozlaşmayı telâfi edecek kısa yol. İkincisi, endoktrinasyon ve dolayısıyla kadrolaşma imkânı. Numune-i Terakki Mektebi'nin⁸ kurucu müdürü Mehmet Nadir'in (1856-1927) 1895'te koyduğu insanî idealler, belli ki fazla ‘naif’ –ve fazla uzun vadeli– bulunacaktır: “insandaki... bütün insanlık ile ortak olan... kabiliyet tohumunu geliştirip büyüterek onu mükemmeliyete yakınlaştırmak... takip etmekte olduğu hayalin hakikate dönüşmesi için yararlı bir şekilde çalışmayı öğretmek...”

6 İslâm mitolojisine göre cennetteki tuba ağacı, kökleri tepede dalları aşağıda, tersine dönmüş bir ağaçtır.

7 2. Meşrutiyet döneminde eğitim meselesi etrafındaki polemiklerin, hem derinlik hem tartışma adabı bakımından görece yüksek düzeyde cereyan etmesi dikkat çeker.

8 1910'dan itibaren İstanbul (Erkek) Lisesi.